

השטן - הופעת בכורה

בפרשה זאת מופיע בהופעת בכורה, דמות שעתידה להיות בעלת נוכחות בולטת והשפעה עצומה בתיאטרון התרבות הכללית: השטן. בלק מלך מואב פונה אל בלעם הקוסם, כדי שיקלל את ישראל, שלדעתו מאיימת עליו (במדבר כב). למרות "הסתייגות" הקב"ה, מקבל בלעם את הזמנת בלק, "וַיִּחַבֵּשׁ אֶת אֶתְנֹו וַיִּלְךָ עִם שָׂרֵי מוֹאָב". והנה, "וַיִּחַר אֵף אֶל-לִהִים כִּי הוֹלֵךְ הוּא וַיִּתְּנָצַב מִלְאָךְ ה' בְּדֶרֶךְ לְשָׁטָן לוֹ". האתון רואה את המלאך, לא כך בלעם. רק מאוחר יותר מגלה הקב"ה את עיני בלעם: "וַיֵּרָא אֶת מִלְאָךְ ה' נָצַב בְּדֶרֶךְ וַחֲרָבוֹ שְׁלָפָה בְּיָדוֹ... וַיֹּאמֶר אֵלָיו מִלְאָךְ ה'... הִנֵּה אֲנֹכִי נִצָּאתִי לְשָׁטָן" נגדך. כך מבוטאת במלוא האירוניה יחסה של התורה לבלעם. הוא מחשיב את עצמו לחוזה "אֲשֶׁר מַחְזֶה שְׂדֵי יַחְזָה", נביא "וּגְלוֹי עֵינָיִם" (כד, ד), אך אין הוא רואה מה שהאתון רואה.

הייתה זאת הופעה בכורה גלוייה אך מהוססת. גלוייה - שהרי ייתכן ודמות הנחש בסיפור גן העדן, הייתה כבר הופעתו הקודמת בתחפושת ובעילום שם. היא מהוססת, כי המילה "שטן" מתארת כאן פונקציה, תפקיד לשעתו. המלאך יצא "לְשָׁטָן לוֹ". השטניות באה לידי ביטוי בחזות החיצונית: "וַחֲרָבוֹ שְׁלָפָה בְּיָדוֹ". ולמרות חזות זאת פירש רש"י על פי המדרש תנחומא: "מלאך של רחמים היה והיה רוצה למנעו מלחטוא שלא יחטא ויאבד". המלאך המאיים, מלאך של רחמים היה!

השילוש הטמא

ספריות שלמות נכתבו על דמותו של השטן. בשני אפיקים עיקריים התגבשה דמות השטן. המחשבה הפופולרית והפולקלוריסטית, הפכה את השטן, לדמות מעין-אנושית בעלת יכולת רשע אדירה, הפועלת לא מתוך שנאה ותחרות לא-להים (כמו בנצרות למשל) אלא מתוך שנאה ובוז לאדם. כך נצטיירו דמויותיהן של סמאל ואשמדאי הזכריים ולילית הנקבית. האפיק האחר, הפילוסופי, נלחם נגד האנטרופומורפיזם, האנשת השטן. הוא פירש את דמות השטן כמשל ומטפורה לרוע ממנו סובל האדם.

במורה נבוכים (ג, כב) מפענח הרמב"ם את דמות השטן על בסיס שתי אמרות תלמודיות (בבא בתרא טז ע"א). האחת, משל "חכמי המשנה הקדמונים" מדברת על שלושה תפקידים: "יורד ומתעה, עולה ומשטין, נוטל רשות ונוטל נשמה". השנייה, משל רבי שמעון בן לקיש, מדברת על מעין שילוש טמא מקביל: "הוא שטן, הוא יצר הרע, הוא מלאך המות. אלה הם מושגים מופשטים שהמקרא הפך לייצוגים מוחשיים. כך מצאנו את היצר הרע המסית את

האדם ('יורד ומתעה'): "וַיַּעֲמֵד שָׁטָן... וַיִּסֶּת אֶת דָּוִיד" (דברי הימים א כא, א); הוא מלאך המוות ('נוטל נשמה'): "הַמְשַׁחִית... וַחֲרָבוֹ שְׁלֹפָה בְּדָוִד" (שם, כז); הוא השטן ('עולה ומשטין'), הקטגור הבלתי מתפשר המלמד חובה על האדם בבית המשפט הקוסמי: "וְהַשָּׁטָן עֹמֵד עַל יְמִינוֹ לְשָׁטְנוֹ" (זכריה ג, א). שלושה אלה הם אחד, ייצוג הטרגדיה האנושית.

הרמב"ם (מורה נבוכים ג, יב) לימד אותנו שיש שני מקורות לטרגדיה זאת: מלאך המוות - הרע והסבל שמקורם בטבע, והיצר הרע - הרע שנגרם על ידי בני אדם שפוגעים זה בזה, או שהאדם גורם לעצמו. לפי הרמב"ם, רבות הרעות הנובעות מהאדם, מאשר אלו שמקורן בטבע. רבות מכולן הן הרעות שהאדם גורם לעצמו. לפי הרמב"ם השם 'סמאל' מצביע -- על כך שלפנינו מעין צד שמאלי המצוי באדם. האויב נמצא לא בחוץ, אלא בתוכנו.

בדברים אלה באה לידי ביטוי אינטואיציה טרגית שתחזור אחרי מאות בשנים בהגותו של זיגמונד פרויד. האנושות מילאה את הארץ וכבשה את הטבע, אך נכשלה כליל ביחס לזולת. הזולת שנברא "עֵצֶר כְּנָגְדוֹ" הפך פעמים רבות לאובייקט לשעבוד ולהתעללות. המדע והטכנולוגיה פתחו שערים חדשים לאושר האנושי, אך הפכו לסכנות המאיימות על עתידו של האדם. הקב"ה נתן לאדם את האפשרות לעמוד כנגד החרב השלופה של מלאך המוות. האדם לקח מידו את החרב, והפנה אותה כנגד אחיו ברצח ובמלחמה.

הכניעה לשטן

בחרב זו עושה האדם את מלאכתו של השטן. בכך נעוצה לדעתי, המשמעות הסמלית העמוקה של 'מכירת הנפש לשטן'. הדוגמה הקלאסית מצויה כמובן בדמותו של פאוסט, שאולי – כפי שרבה שכתר טענה בספריה – תרמה לא מעט להופעת הנציזם. אלא שבמקום פאוסט רוצה ני להעלות כאן את זכרו של פאוסט עברי, יוסף דה-לה ריינה' מקובל ספרדי מהמאה ה-15. את תיאור מעשיו רשם ר' אברהם הלוי בראשית המאה ה-16, תיאור שזכה לעיבודים רבים במשך המאות הבאות. דה-לה ריינה ש"לבו כלב אריה ולא פחד ולא רגז" השתלט על סמאל ועל משרתו אמון בעזרת שמות הקודש, אך עד מהרה, כשל. סמאל שכנע אותו: "אנחנו מרוצים להיות קשורים תחת ירך והיינו לך לעבדים אם את הדבר הזה תעשה, כי תכנס בבית הזה ותערוך שולחן ותקטיר עליו קטורת". מבלי שדה-לה ריינה ירגיש זאת, הפכה הקטורת למעין קורבן לעבודה זרה. קדושת השמות חוללה, השטנים השתחררו ודה-לה ריינה נוצח. אגב, למרות שכנראה דלה ריינה לא הגיע ארצה, מצביעים רבים על חלקה על יד בית הכנסת על שם ר' יוסף קארו בצפת, כמקום קבורתו של המקובל הטראגי.

המקובלים הגדולים הסתייגו המעשים אלה. כך כותב רבי חיים ויטאל ב"שערי קדושה". המעשים האלה מסוכנים "שהטוב והרע מתדבקים יחד מאד... ולכן מעורבת ההשגה בטוב ורע, אמת ושקר... ולכן אסור להשתמש בה [בקבלה המעשית], כי בהכרח יתדבק גם ברע...

וחושב [האדם] לטהר נפשו ומטנפה בסבת הרע ההוא, וגם אפילו שישגי, הוא אמת בתערובת שקר... וקח ראייה מרבי יוסף דילא ריינה... שנשתמשו בקבלה מעשית ונאבדו מן העולם". המקובלים היו משוכנעים שסיפור דה-לה ריינה היא אמת היסטורית ועובדתית. אינני רוצה להתווכח אתם. כאן רוצה אני להצביע על הסמליות שבסיפור. דה-לה ריינה ניסה להביא גאולה, להביא למהפכה. אך נכשל. הוא לא מכר את נפשו לשטנים, אולם, הוא האמין להם, "ואז מפתים אותן ומטין אותן לדרכים לא טובים עד שמאבדים נפשם". מקבילה לסיפור הזה מצויה לדעתי, בספור של יצחק בשביס, 'השטן בגוריי'. לכאורה כתב בשביס בוורשה ב-1932 על "הגאולה" של שבתי צבי, אך אין לי ספק שהוא התכוון גם לברית המועצות השכנה, שגם היא רצתה להביא גאולה אך הקטירה קטורת לשטן. הגאולה הרדיקלית שהבטיח הקומוניזם הפכה ממאירה.

עתה יכולים אנו להבין את המשמעות הסמלית של הדמות השלישית שבשילוש הטמא - השטן. השטן מייצג עבורי את היומרה לבנות מערכת ערכים אלטרנטיבית, במקום המוסר והקדושה. נראה לי שהצעירים העובדים את השטן, מבינים זאת באופן בלתי מודע. הם רוצים להשתחרר דרך החטא וההתעללות. לא מעטים הם ניסיונות אלה בהיסטוריה. הגאולה נתפסת פעמים רבות מדי – מאז פאולוס הנוצרי - כהשתחררות מכבלי החוק והמוסר הקושרים לכאורה את האדם. כמובן, לשיאה הגיעה השטניות בנציזם, ביומרה להפוך את הרע לטוב ואת הטוב לרע, בהושבת השטן בכיסאו של הקב"ה.

קשה לסיים מבלי להזכיר את השטן בספר איוב. הקב"ה והשטן התערבו על טיבו של איוב נציג האנושות. השטן, כיורשיו הפסיכולוגיים והסוציולוגיים העתידיים, קובע: "הֲחִנֵּם יָרָא אִיּוֹב אֶל-לֹהִים? מעשיו הטובים של האדם אינם אלא לבוש לאינטרסים נסתרים. הקב"ה לעומת זאת מאמין באיוב ובאדם. אל נא נאכזב אותו.